

Metsähallitus, Pohjanmaan luontopalvelut
Tapani Tuovinen

Valassaaret

Suojelualueen kulttuuriperintökohteiden inventointi 2012

KUVAILULEHTI

JULKAISJA	Metsähallitus	JULKAISUAIKA	14.3.2013
TOIMEKSIANTAJA	Metsähallitus	HYVÄKSYMISPÄIVÄMÄÄRÄ	
LUOTTAMUKSELLISUUS		ASIANUMERO	
SUOJELUALUEITYYPPI/ SUOJELUOHJELMA	Natura 2000		
ALUEEN NIMI	Valassaaret Valsörarna		
NATURA 2000 -ALUEEN NIMI JA KOODI	Merenkurkun saariston Natura 2000 -alue FI0800130		
ALUEYKSIKKÖ	Pohjanmaan luontopalvelut		
TEKIJÄ(T)	Tapani Tuovinen		
JULKAISUN NIMI	Valassaaret. Suojelualan kulttuuriperintökohteiden inventointi 2012		
TIIVISTELMÄ	<p>Pohjanmaan luontopalvelut teki Merenkurkun saariston Natura 2000 -alueeseen ja Mustasaaren kuntaan kuuluvilla Valassaarilla (Valsörarna) arkeologisen kulttuuriperintöinventoinnin heinäkuussa 2012. Alue käsitti 477 ha yhdeksällä saarella: Äbbskäret-Storskär, Norderstören-Jussgrund, Långgrynnan, Petgrundsbådan, Malskäret, Malskärsören, Lillbådan, Fläsket ja Mellangrynnan.</p> <p>Inventoitavalta alueelta tunnettiin ennen maastotyötä 13 kulttuuriperintökohdetta, joista kaksi Museoviraston muinaisjäännösrekisterissä. Maastotyössä dokumentoitiin 102 uutta kohdetta. Saarilla on kalasaunojen ja yöpymispaikkojen jäännöksiä, labyrintteja, kompassikiveyksiä sekä veneisiin, pyydyksiin ja ruoanvalmistukseen liittyviä rakenteita 1700-luvulta 1900-luvulle. Lisäksi dokumentoitiin rakennuksenjäännöksiä, laitureita, silta, merimerkkejä ja vedenkorkeusmerkki; ajoitukset 1800-luvulta 1900-luvulle. Alueelta tunnetaan myös jäännöksiä venäläisten sotilaiden yöpymisestä maaliskuussa 1809. Kohteet ovat hyvin säilyneitä ja koskemattomia. Tehtyjen vaaitusten perusteella voidaan määrittää rannansiirtymisajotukset joillekin kohteille.</p>		
AVAINSANAT	Valassaaret – Valsörarna, kalastus, merenkulku, kulttuuriperintö, muinaisjäännökset		
MUUT TIEDOT	Kansikuva: labyrintti Prosbådanissa (Lillbådanissa). Valok. Tapani Tuovinen.		
SARJAN NIMI JA NUMERO			
ISSN		ISBN (NIDOTTU)	
		ISBN (PDF)	
SIVUMÄÄRÄ	391	KIELI	ISUOMI
KUSTANTAJA		PAINOPAIKKA	
JAKAJA	Metsähallitus, luontopalvelut	HINTA	

Tiivistelmä

Pohjanmaan luontopalvelut teki Merenkurkun saariston Natura 2000 -alueeseen ja Mustasaaren kuntaan kuuluvilla Valassaarilla (Valsörarna) arkeologisen kulttuuriperintöinventoinnin heinäkuussa 2012. Alue käsitti 477 ha yhdeksällä saarella: pääsaari Äbskäret-Storskär sekä Norderstören-Jussgrund, Långgrynnan, Petgrundsbådan, Malskäret, Malskärsören, Lillbådan, Fläsket ja Mellangrynnan.

Inventoitavalta alueelta tunnettiin ennen maastotyötä 13 kulttuuriperintökohdetta, joista kaksi Museoviraston muinaisjäännösrekisterissä. Maastotyössä dokumentoitiin 102 uutta kohdetta. Kaikkiaan kohteita on siten 115. Kalastukseen liittyviä jäännöksiä ovat kalasaunat, *tomtning*-jäännökset, verkkotarhat, veneenvetopaikat, tähystyspaikat, terassit, kiviunitit, maarysäpaikat, labyrintit ja kompassikiveykset sekä niiden muodostamat kompleksit. Tähystyspaikat, terassit ja maarysäpaikat ovat aikaisemmista saaristoinventoinneista lähestulkoon tuntemattomia. Vanhimmat kalastukseen liittyvät jäännökset voivat periaatteessa ajoittua 1500-1600-luvuille. Pääosin ne ovat kuitenkin yhdistettävissä silakan ja suomukalan avovesipyyntiin, mateen talvipyyntiin sekä mahdollisesti hylkeenpyyntiin 1700-luvulta perinteisen kalastuksen kriisiytymiseen noin 1910-1945.

Luotsi- ja majakkalaitoksen toimintaan liittyviä kohteita ovat rakennuksenjäännökset, laiturit, majakkatien silta, merimerkit ja Garpörsvattnetin vedenkorkeusmerkki. Ne ajoittuvat 1800- ja 1900-luvuille. Valassaarten pääsaarelta paikallistettiin myös merkkejä venäläisten sotilaiden yöpymisestä sotaretkellä Uumajaan maaliskuussa 1809, mutta ei niin viljalti kuin ennakkotietojen perustella olisi ollut odotettavissa.

Valassaarten arkeologiset kulttuuriperintökohteet ovat hyvin säilyneitä, osaksi harvinaisen koskemattomia ja niitä on suuri määrä suhteessa saarten maapinta-alaan. Tehtyjen vaaitusten perusteella voidaan määrittää rannansiirtymisajoitukset joillekin kohteille.

Taulukko 1

Tutkimuskohteen koko nimi	<i>Valassaaret – Valsörarna</i>
Kunta/kaupunki, kylä/kaupunginosa, tila/kortteli tontti	<i>Mustasaari – Korsholm, Björköby</i>
Tutkimuksen laji (inventointi, kartoitus)	<i>Arkeologisten kulttuuriperintökohteiden inventointi</i>
kohteen ajoitus	<i>1700-luvulta 1900-luvulle</i>
peruskarttalehti/-lehdet	
Kohteen sijainti yhtenäiskoordinaatistossa	
Maanomistaja	<i>Björkö delägarlag</i>
Tutkimuslaitos	
kenttätöyönjohtaja	<i>Tapani Tuovinen</i>
Tutkitun alueen laajuus	<i>477 ha</i>
Tutkimuksen kustantaja ja tutkimuskustannukset	<i>Metsähallitus</i>
löydöt (nrot), diarointi pvm. kokoelma, tallennuspaikka	
rahakammioon toimitetut rahat	
rakennusfragmentit (nrot)	
mustavalkonegatiivit, diapositiivit ja digitaaliset kuvatallenteet (nrot)	<i>Kuvat on tallennettu Metsähallituksen arkistoon. Taloudellinen tekijänoikeus kuviin on Metsähallituksella. Tämän raportin valokuvat on ottanut Tapani Tuovinen.</i>
aikaisemmat tutkimukset ja tarkastuskäynnit	<i>Tarkastus Mirja Miettinen 1994, Museovirasto. Tarkastus Inga Nieminen 2011, Metsähallitus.</i>
arkistoitu kirjeenvaihto (tutkimusluvan diaarino, lausunnot)	
mahdolliset tutkimuskohdetta koskevat julkaisut	
tutkimuskertomuksen sivumäärä	<i>391</i>
Alkuperäisen tutkimuskertomuksen säilytyspaikka ja kopioiden säilytyspaikat	<i>Metsähallitus arkisto</i>

Sisällys

TIIVISTELMÄ.....	3
SISÄLLYS	5
LUETTELO KOHTEISTA	6
1 JOHDANTO.....	8
2 INVENTOINTIALUEEN MAISEMA, LUONTO SEKÄ MAA- JA KALLIOPERÄ.....	10
3 ALUEEN TUTKIMUSHISTORIA.....	12
4 TULOSTEN TARKASTELU JA JOHTOPÄÄTÖKSET.....	14
ALLEKIRJOITUS	32
LÄHTEET	33
5 KOHDETIEDOT.....	37
5.1 ARKEOLOGISET KOHTEET	39
LIITTEET.....	VIRHE. KIRJANMERKKIÄ EI OLE MÄÄRITETTY.89

Luettelo kohteista

Taulukko 2. Luettelo kohteista.

Tyyppi		Tyyppin tarkenne	Kohde nro	Nimi
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156244	Bastoskatan 1 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155846	Björshällan 1 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156157	Bysund 1 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156181	Bysund 2 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156190	Bysund 3 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156194	Bysund 4 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156196	Bysund 5 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156199	Bysund 6 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156204	Bysund 7 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156208	Bysund 8 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156212	Bysund 9 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156305	Fläsket 1 kalasauna Bäsch bast jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156307	Fläsket 2 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156317	Fläsket 3 veneenvetopaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156249	Fyren 1 parakki jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156250	Fyren 2 talli jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156226	Garpörsvattnet 1 vedenkorkeusmerkki
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156248	Graven 1 laiture
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156251	Grepén 1 laiture jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155487	Jussgrund 1 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155499	Jussgrund 2 Kikansten tähytyspaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155738	Jussgrund 3 kalasauna Bettöres och Döuv Jossos bastu
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155753	Jussgrund 4 terassi
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155754	Jussgrund 5 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	155757	Jussgrund 6 kalasaunan Pär Åosch bast paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156032	Käringskatan 1 kiviröykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156086	Käringskatan 10 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156088	Käringskatan 11 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156091	Käringskatan 12 rakennuksenjäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156095	Käringskatan 13 kivimuuri
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156096	Käringskatan 14 labyrintti
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156098	Käringskatan 15 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156100	Käringskatan 16 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156109	Käringskatan 17 kivimuuri
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156065	Käringskatan 2 kiviröykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156066	Käringskatan 3 kiviröykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156067	Käringskatan 4 kalasauna
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156068	Käringskatan 5 kiviröykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156069	Käringskatan 6 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156070	Käringskatan 7 kivirakenne
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156071	Käringskatan 8 kompassikiveys
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156082	Käringskatan 9 kiviuni
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156000	Käringsund 1 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116 Uusi aika	156001	Käringsund 2 maarysäpaikka

7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156153	Käringsund 3 silta
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156214	Kummelskäret 1 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156216	Kummelskäret 2 tunnusmajakka jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156222	Kummelskäret 3 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156223	Kummelskäret 4 kiviuni
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156224	Kummelskäret 5 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156225	Kummelskäret 6 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156243	Kummelskäret 7 rakennuksenjäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155468	Långgrynnan 1 veneenvetopaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155469	Långgrynnan 2 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155470	Långgrynnan 3 kalasauna Danjels bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155471	Långgrynnan 4 kalasauna Päråosch bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156253	Lilla Långbådan 1 jalusta jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156301	Lillbådan 1 kalasauna jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156256	Malskäret 1 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156258	Malskäret 2 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156260	Malskäret 3 kompassikiveys
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156262	Malskäret 4 labyrintti
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156265	Malskäret 5 kiviröykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156266	Malskärsören 1 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156268	Malskärsören 2 linjamerkki
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156277	Malskärsören 3 kalasauna jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156291	Malskärsören 4 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156296	Malskärsören 5 veneenvetopaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155760	Norderstören 1 kalasaunan paikka Otters bastu
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155831	Norderstören 10 kiviuni
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155835	Norderstören 11 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155837	Norderstören 12 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155840	Norderstören 13 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155762	Norderstören 2 linjamerkki
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155807	Norderstören 3 kiviuni
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155812	Norderstören 4 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155820	Norderstören 5 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155822	Norderstören 6 kivikasa
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155824	Norderstören 7 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155826	Norderstören 8 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155828	Norderstören 9 linjamerkki
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155477	Prostbådan 1 veneenvetopaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155476	Prostbådan 2 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155473	Prostbådan 3 labyrintti
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155475	Prostbådan 4 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155474	Prostbådan 5 kalasauna
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155478	Prostbådan 6 veneenvetopaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155479	Prostbådan 7 kalasauna Pråostbådebaston
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155865	Törmeokroken 1 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155868	Törmeokroken 2 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155875	Törmeokroken 3 maarysäpaikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155859	Tuorelaskatan 1 verkkotarha
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155861	Tuorelaskatan 2 kalasauna jäännös Strahlmas bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155876	Tuorelaskatan 3 rakennuskuoppa
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	134890	Äbbskäret 1 <i>tomtning</i> -jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138379	Äbbskäret 10 kivimuuri
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	134895	Äbbskäret 11 muistomerkki
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155990	Äbbskäret 12 kivimuuri

7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155992	Äbbskäret 13 kivimuuri
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155998	Äbbskäret 14 kivimuuri
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156177	Äbbskäret 15 kalasaunan paikka Låoses bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156178	Äbbskäret 16 kalasaunan paikka Jannäs bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	134898	Äbbskäret 17 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138064	Äbbskäret 18 kiviroykkiö
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	134905	Äbbskäret 19 kalasauna Lake bast
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	134892	Äbbskäret 2 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138370	Äbbskäret 3 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138371	Äbbskäret 4 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138373	Äbbskäret 5 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138375	Äbbskäret 6 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138376	Äbbskäret 7 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	138378	Äbbskäret 8 tomtning-jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	155979	Äbbskäret 9 kalasaunan paikka
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156245	Östergårds 1 kalasauna jäännös
7100	Historiallinen rakennelma	7116	Uusi aika	156247	Östergårds 2 veneenvetopaikka

1 Johdanto

Valassaaret sijaitsevat Merenkurkussa Suomen ja Ruotsin puolivälissä. Ne ovat ryhmä ulkosaaria, jotka Mustasaaren Björköbyn kylän (itsenäinen kunta vuosina 1932–1973) kantatilat yhteisesti omistavat. Saarten kalavedet muodostivat satoja vuosia alueellisesti tärkeän taloudellisen resurssin. Sodanjälkeisenä aikana saarten linnuston ja muu luonnon suojelutarve on tunnustettu, ja Valassaaret kuuluvat vuonna 2006 perustettuun Merenkurkun maailmanperintöalueeseen. Metsähallitus toimii yhtenä osapuolena Valassaarten hallinnoinnissa ja sen intressissä on selvittää, millaista kulttuuriperintöä saarilla on ollut ja säilynyt.

Arkeologisessa kulttuuriperintöinventoinnissa 16. –27.7.2012 tutkittiin 477 ha maastoa ns. pääsaarella Äbbskäret-Storskär ja kahdeksalla pienemmällä saarella tavoitteena kerätä edustava aineisto Valassaarten käyttö- ja hoitosuunnitelman laatimiseen. Maastossa pyrittiin kulkemaan siten, että tutkituista alueista saataisiin käsitys arkeologisen kulttuuriperinnön kannalta tärkeimmistä maastotyypeistä: louhikoista, kivisistä varpunummista ja rannoista. Suot ja lehtomaiset koivumetsät jäivät vähemmälle huomiolle. Tutkittavia alueita Äbbskäretissä ja Storskärissä valittiin vääräväri-ilmakuvasta, jossa louhikko erottuu kirkkaan sinivihreänä ja nummi vihreänä.

Maastotyön tekivät suunnittelijat Tapani Tuovinen ja Mikko Kamula. Tausta-aineistoina olivat aikaisemmat raportit, kartat ja björköläisten paikallishistorian tuntijoiden kokoamat teokset, Svenolof Karlssonin toimittama *I förbund med havet* (1996) ja Karin Dahlströmin toimittama *Arvet havet oss skänkte* (2009) (Karlsson 1996a; Dahlström

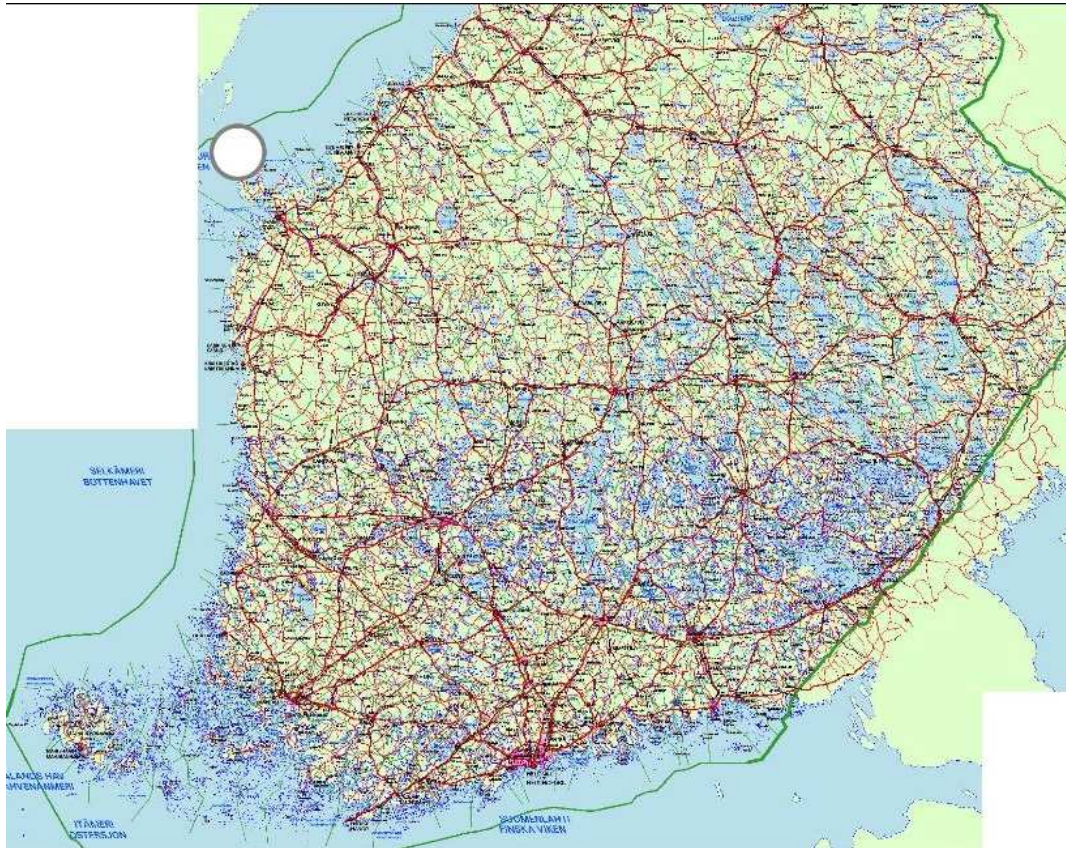
2009). Tausta-aineiston perusteella tiedettiin pitää silmällä kalastukseen ja saaren luotsi- ja majakkatoimintaan liittyviä kulttuuriperintökohteita.

Kohteiden sijainnit määritettiin käyttäen maastotietokoneen GPS-paikanninta, joka laski koordinaatit 50 havainnon keskiarvosta. Avoimessa maastossa on hyvä satelliitigeometria ja paikanmäärityksessä saatiin kattavasti muutaman metrin tarkkuus. Kohteet valokuvattiin, niistä kirjoitettiin kuvaus ja otettiin päämitat. Maastossa koottu tieto, käsipiirroksia lukuun ottamatta, tallennettiin sähköisesti.

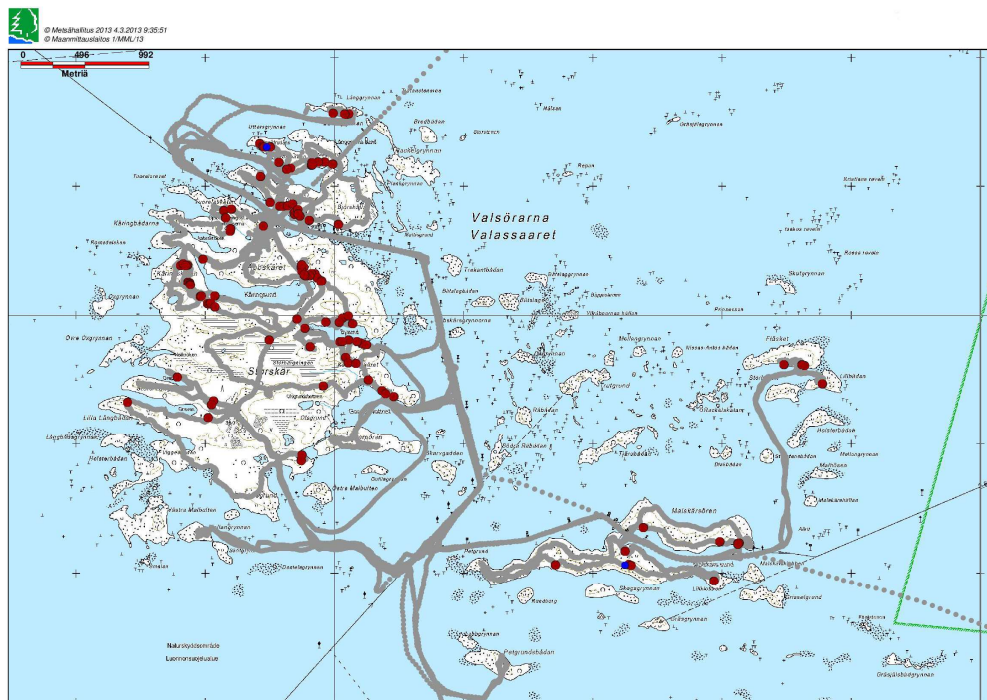
Tarkastetut alueet käyvät ilmi karttaan 2 piirretystä kulkulokista. Todellinen kattavuus on kulkulokia parempi, sillä vain toisella inventoijalla oli käytössä GPS-paikannin ja maastoa haravoitiin usein kulkemalla toisistaan poikkeavia rinnakkaisia reittejä.

Kiitokset

Kiitokset kuuluvat björköläisille Mona ja Tony Britwinille sekä Helmer Westergårdille (Strahlmas Helmer), jotka käyttivät paljon aikaansa inventoijien auttamiseen ja ammensivat hallussaan olevaa perimätietoa ja paikallistuntemusta. Merihistorioitsija Bertil Bonnsilta Skellefteåsta sain hyödyllisiä tietoja. Niclas Fritzén ja Tuija Laakso Metsähallituksesta auttoivat vene-, kuljetus- ja majoitusasioissa.

Kartta 1. Inventointialueen sijoittuminen Suomeen.

Kartta 2. Valassaarten inventointialue. Löydetty kulttuuriperintökohteet (punaiset pisteet), Museoviraston muinaisjäännösrekisteriin merkityt kulttuuriperintökohteet (siniset pisteet) sekä GPS-kulkuloki (harmaa reitti) maastossa toisen inventoijan osalta.

2 Inventointialueen maisema, luonto sekä maa- ja kallioperä

Kulttuurimaisema

Vaikka Valassaaret olivat vuosisatoja sesonkimaisessa käytössä, saarten maisemaa voi luonnehtia kulttuurimaisemaksi. Matalat ja louhikkoiset saaret nousivat merestä ja pysyivät pitkään puuttomina ja avoimina. Niille rakennettiin varhaisessa vaiheessa kalasaunoja, tähystystorneja ja verkonkuivauspaikkoja, ja viimeistään vuonna 1799 saarella oli näkymiä hallitseva pooki.

Vuonna 1879 tapahtuneiden merionnettomuuksien jälkeen päätettiin rakentaa Valassaarille majakka. Vuonna 1886 majakka ja majakanvartijoiden asuintalo valmistuivat. Majakanvartijat asuivat saarella perheineen ja heidän lehmänsä laidunsivat saarella kesäisin. Myös björköbyläisten lampaita laidunsi saarella. 1920-luvulla perustettiin Äbbskäretiin meripelastusasema. Sitä hoiti yksi mies, joka sai tarvittaessa apua majakan henkilökunnalta. 1940-luvun puolivälissä rakennettiin merivartioston asema, minkä johdosta meripelastusseuran toiminta kävi tarpeettomaksi. Meripelastajien talo myytiin myöhemmin vaasalaiselle Ostrobothnia Australis -yhdistykselle, joka aloitti talossa lintuaseman toiminnan vuonna 1965.

Lampaiden laidunnus loppui 1960-luvulla ja lehmien kesälaidunnus jo aikaisemmin. Storskärin niittyjen, soiden ja rantojen luonnonheinää lakattiin niittämästä. Maankäytön muuttuessa Valassaarten avoin maisema on alkanut kasvaa umpeen (Hildén *et al.* 1979). Muutokseen on vaikuttanut sekin, ettei nummia enää kuloteta puolukan kasvun parantamiseksi. Rannansiirtyminen on juuri nyt siinä vaiheessa, että länteen avautuva Käringsundin lahti – entinen salmi – madaltuu, alkaa kuroutua irti merestä, rehevöityy voimakkaasti ja leppävyöhyke laajenee. Samoin on käymässä itään avautuvalle Bysundille. Näiden lahtien rannat olivat arkeologisten merkkien perusteella sesonkikalastajien käytössä 1700- ja 1800-luvuilla, ja maisemanmuutos merkitsee samalla kalastukseen liittyvien muinaisjäännösten etääntymistä kulttuurimaisemasta.

Luonto Valassaarten merkitysten määrittäjänä

Valassaaret ovat nousseet suuren yleisön ja etenkin luontomatkailijoiden tietoisuuteen luontokeitaana, merilintujen tarkkailupaikkana ja geologisena retkeilykohteena. Lintuhavaintokeskuksena Valassaarilla on pitkät perinteet. Linnuston tutkimus Valassaarilla alkoi vuonna 1931 ja tauotta sitä on tehty vuodesta 1949. Monet tunne-

tuimmista suomalaisista vanhemman polven ornitologeista ovat tehneet havaintoja ja vetäneet kursseja opiskelijoille Valassaarilla.

Björköbyn maanomistajien myönteisen asenteen ja onnistuneiden yhteistyöhankkeiden ansiosta Björkögrundenin alue rauhoitettiin linnustonsuojelualueeksi jo 1934. Vuonna 1948 myös Valassaarista tuli linnustonsuojelualue. Valassaarten alueen valvojaksi nimettiin majakkamestari Karl Nykvist, joka hoiti tointa majakan vuonna 1964 tapahtuneeseen automatisointiin asti. Linnustonsuojelualueista muodostettiin lailla vuonna 1974 yhtenäinen luonnonsuojelualue, jossa pätevät mm. mairinnousua koskevat rajoitukset lintujen pesimäaikana, poikkeuksena Björköbyssä vakinaisesti asuvat henkilöt. Saarilla on monenlaisia biotooppeja linnuston hyödyntää ja kun saarilla on vähän kesäasutusta ja matkailu on ohjattua, muuttavilla ja pesivillä linnuilla on hyvät elinmahdollisuudet.

Toinen ja luontomatkailijoiden tietoisuudessa varmaankin vielä paremmin tunnettu Valassaarten luonnon erityispiirre on geomorfologia. Valassaaret on osa vuonna 2006 muodostetusta Merenkurkun maailmanperintöalueesta, jonka keskeisiksi luonnonarvoiksi on määritelty geomorfologiset tunnusmerkit. Merenkurkun moreeniharjanteet ovat muodostuneet merenpohjalle mannerjään ja sen liikkeiden ja mutkikkaan deglasiation vaikutuksesta, nousseet maankohoamisen nostamina pintaan ja tulleet aallokon huuhtelemiksi. Valassaarille tyypillisiä ovat epäsäännölliset juomumoreenit.

3 Alueen tutkimushistoria

Valassaarten kulttuuriperintö on jäänyt vähemmän tunnetuksi kuin saarten luonto ja luonnonarvot. Periaatteessa pauhakalastus Valassaarten vesillä on ollut mahdollista jo rautakaudella kun saaret olivat vielä kokonaan merenpinnan alla. Kuivan maan hyödyntämisen edellytykset alkoivat muodostua 1100-luvulta alkaen, kun Storskärin korkein laki Kummelskäret, nykyisin 7.5 m korkea, alkoi nousta merestä pintakarikoksi. Varsinaiseen rakentamiseen alkoi olla tarpeeksi korkealla keskivedenpinnasta olevaa maata ehkä vasta 1300-1400-luvuilla.

Jonas Cajanuksen kartta vuodelta 1760 kertoo björköläisten kalastuksesta seuraavaa:

”Fiske idkas höst och währ med not, nät och ryssior, dessutom fiskas om wintern med ryssior efter Lakor, och om sommaren efter Strömming med lagnor (). Om währ och höstetid fångas Sijk, Harr, Abbor och giäddor til husbehof och något till salu”* (Stén 1958: 84-85).

Komissiomaanmittari Carl Johan Långhjelmin kuvauksessa Björköbyn kylän lohkokunnasta vuodelta 1856 mainitaan kalastuksen taloudellisesta merkityksestä:

”Fisket av strömming och fjällfisk uti det omkring holmen belägna öppna havet utgör åboernas förnämsta födkrok, betäcker husbehovet och skall årligen lämna ett överskott av 150 à 200 tunnor till avsalu” (Stén 1958: 84-85).

Sitaatit valaisevat sitä, että merestä nousseista saarista oli tullut Björköbyn tärkeä kalastusresurssi, jossa on syytä olettaa olleen sesonkikalastuksessa tarpeellista rakennuskantaa. Helmer Smedsin mukaan Merenkurkun kalakareilla olisi salvottu kalasaunoja jo 1600-luvulla (Smeds 1935: 152, 307), mutta kuten Bertil Bonns huomauttaa, Smedsin lähteet ovat epätarkat ja tietoa on pidettävä vahvistamattomana (Bonns 2007: 24). Marita Westergård ja Mona Britwin ovat koonneet Björköön kalasaunoista saatavilla olevan muistitiedon ja vertailleet kalasaunojen sijainteja historiallisiin karttoihin. He osoittavat kalasaunoja Cajanuksen kartassa 1754 ja vuosien 1845 ja 1850 isojakokartoissa (Westergård & Britwin 2009). On myös tietoja suullisista kertomuksista siitä, että venäläiset sotilaat ottivat maaliskuussa 1809 haltuunsa kalasaunoja ja jotkut heistä paleltuivat kuoliaiksi niissä (Sjöberg 1925 a: 119).

(*) *lagna*, -or. SAOB: (i vissa trakter) fsk. sammanfattande benämning på ett antal på en gång utlagda, med varandra förenade fisknät; äv. om visst slag av fisknät. BtFinIH 3: 227 (1849).

Ensimmäiset tiedot arkeologisista jäännöksistä Valassaarilla sisältyvät raippaluoto-laisen historiankirjoittajan Hugo R.A. Sjöbergin verrattomaan kaksiosaiseen etnogra-fiaan *Livet bland Kvarkens söner och döttrar* vuodelta 1925 (Sjöberg 1925a; Sjöberg 1925 b). Sjöbergin mukaan Harrkroksbackenissa (tarkoittanee Käringskatania) oli koko joukko kivimuurien jäännöksiä, jotka ovat peräisin venäläisten sotilaiden paluumat-kalta sotaretkeltä Ruotsin rannikolle maaliskuussa 1809. Sotilaat rakensivat ”utefter hela Harrkroksbacken ända ut mot udden” kivistä tilapäisiä suojia kylmyyttä ja tuulta vastaan. Osa Sjöbergin mainitsemista rakenteista on edelleen löydettävissä, joskin niiden tulkinnoista voidaan keskustella.

Vuonna 1994 Mirja Miettinen Museovirastosta teki tarkastusmatkan Björköhön. Björkön fornminnesföreningin jäsenet opastivat hänet Valassaarilla Prosbådaniin, jossa on mm. labyrintti (Museovirasto 033010006) sekä Malskäriin, jossa on labyrintti ja kompassikiveys (033010007) (Miettinen 1994).

Inga Miettinen Metsähallituksesta teki Tuija Warénin toimeksiannosta tarkastusmat-kan Valassaarille vuonna 2011 ja dokumentoi 11 tomtning-jäännöstä ja kivimuuria Äbskäretissä. Rakenteet on tallennettu Reiskaan.

4 Tulosten tarkastelu ja johtopäätökset

4.1. Terminologia

Suomen- ja ruotsinkieliset ulkosaariston kulttuuriperintökohteiden nimitykset vaih-televat murteittain. Käytettyjen termien kirjavuudesta löytää runsaasti esimerkkejä kirjallisuudesta. Seuraavassa joitakin käsillä olevan inventointityön kannalta tärkeitä termejä määrittelyineen ja perusteluineen.

Veneenvetopaikka. Rantavyöhykkeessä oleva paikka, jossa kiviä on raivattu siten, että on muodostunut tasainen, rantaa vasten kohtisuora maanpinta, jolle vene on nostettu suojaan aallokolta. Pohjois- ja Keski-Pohjanmaan murteen *pate, -et* (esim. Tuomi-Ni-kula 1982: 129) on merkitykseltään suppeampi. Satakuntalainen *paattihamina* (Tikka-nen 1973) tai *hamina* (Nikkilä 1937) on mahdollinen vaihtoehtoinen termi. Björkön seudun ruotsissa käytetään termiä *länstäd(e), -n* (Andersson 1937: 22), yleiskielessä *uppdräkt, -er* (Kurt Zilliacuksen suositus).

Verkkotarha on yhteisnimi kaikille verkkojen ja nuottien kuivaamiseen tarkoitetuille rakenteille. Verkkotarhaan kuuluivat pitkät vaakasuorat puusalot, joita kannattavat

seipäät tuettiin kiviröykkiöihin. Suomenkielisiä murrenimiä on lukuisia. Merenkurkun saaristossa verkkotarhan nimi on *hjälla*, *-ar* 'torkställning för skötar' (Andersson 1937: 23; Gustafsson 1958: 75) tai *jälla*, *-ar* (Westergård 2009 b: 81).

Maarysäpaikka (*landryssjebro*) on paikka, jossa maarysä (*landryssja*) laskettiin matalaan rantaveteen erityisen kivistä rakennetun laiturintapaisen päähän (Sjöberg 1925 b: 57–59; Westergård 2009 b: 68–71).

Tomtning-jäännös. Suomen kielessä ja suomenruotsissa ei tiettävästi ole kansankielen perustuvaa nimitystä tilapäisille suojapaikoille, joissa kalastajat yöpyivät sesonkikalastuksessa. Sana *tomtning* on ammattiterminä käytössä Ruotsissa (esim. Norman 1995) ja sen käyttö sellaisenaan molemmissa kotimaisissa kielissä on yleistymässä.

Kalasauna. Merenkurkun saaristossa kantatilojen omistamia yksinkertaisia sesonkikalastuksessa käytettyjä tupia on vanhastaan kutsuttu nimellä *bastu*, *fiskebastu* (Bonns 2007: 44). Suomeksi termi kääntyy luontevasti *kalasaunaksi*. Tosin tähän on lisättävä, että Toivo Nikkilän mukaan suomenkielisessä Satakunnassa kalasauna oli kiukaallinen maja, jossa oleskeltiin yökunnissa; *kalastuskämppä* taas oli savujohdollinen ja sellaisessa oleskeltiin pidempäänkin (Nikkilä 1937, Tikkanen 1973). Kalasaunat olivat niin vanhakantaisia, että Merikarviassa niitä oli Nikkilän aikana jäljellä enää yksi.

Sofia Kellari on diplomityössään Merenkurkun kalasaunoista 2012 erottanut *kalastajakämpän kalastajamökistä* seuraavasti:

Kalastajakämppä (*fiskebastu*): Kalastajien rakentama hirsirakenteinen kausiasumus, jota käytettiin kalastuskautena ja mahdollisesti myös hylkeenpyynnin aikana.

Kalastajamökki (*fiskestuga*): Kalastajan 1960-luvun jälkeen perinteiselle kalastuspaikalle rakentama kausiasumus (Kellari 2012: 9).

Merenkurkun kalasaunat kuuluvat laajemmassa kansatieteellisessä katsannossa takamaiden asumussaunoihin, jotka Ilmar Talve väitöskirjassaan 1961 erotti omaksi ryhmäksi *bostadsbastur på utmarker* (Talve 1961: 289-291, 338).

Arkeologisesti kalasaunat lähestyvät käsitettä *kalamaja* (*husgrund*), jolle on ominaista kylmämuurattuun suorakulmaiseen kivijalkaan tukeutuva alapohja ja kivistä tai tiilestä rakennettu tulisija (Olofsson & Lindström 1990: 12; Norman 1995: 44). Ne eroavat yksinkertaisemmista *tomtning*-rakenteista, joissa oli maalattia ja avoin irtaimista kivistä koostuva tulisija.

Taulukko 3. Valassaarten arkeologiset kulttuuriperintökohteet inventoinnin 2012 jälkeen

Kalasaunat	12
Kalasaunan paikat	11
Veneenvetopaikat	6
Verkkotarhat	7
Terassit	1
Tähystyspaikat	1
Kiviuunit	4
Labyrintit	3
Kompassikiveykset	2
<i>Tomtning</i> -jäännökset	25
Maarysäpaikat	14
Rakennuksenjäännökset	4
Linjamerkit	3
Tunnusmajakat	1
Vedenkorkeusmerkit	1
Sillat	1
Laiturit	2
Kiviröykkiöt	7
Kivimuurit	6
Kivirakenteet	1
Jalustat	1
Rakennuskuopat	1
Muistomerkit	1
Yhteensä	115

4.2. Rannansiirtyminen

Valassaarilla on ainakin kolmesta syystä hyvät edellytykset määrittää arkeologisten jäännösten suurimpia mahdollisia iäiä rannansiirtymisen perusteella: useiden kulttuuriperintökohteiden suhde rantaan on tunnettu tai se voidaan olettaa, rannansiirtyminen on nopeaa ja kulttuuriperintökohteet sijaitsevat suhteessa suojaisiin ja kivikkoisiin rantoihin, joissa loiskevesi ei pääse vaikuttamaan korkealle kovan tuulen aikana.

Maastotyössä kuljetettiin veneessä vaaituskojetta muutamana päivänä ja vaaittiin 46 rakenteen alin korkeus suhteessa mittaushetken rantaan, jonka oletettiin yhtyvän saman hetken lukemaan Vaasan mareografissa. Mareografilukema saatiin Ilmatieteen laitoksen [www-sivuilta](http://www.sivuilla). Vaaitusten lisäksi mitattiin 10 korkeutta vedenpinnasta mitanauhalla. Havainnoista laskettiin korkeudet suhteessa vuoden 2012 teoreettiseen keskiveteen, jotka redukoitiin N2000-järjestelmään.

Korkeuksista laskettiin vastaavat rantapinnan iät Ekmanin (2001) kaavojen avulla. Laskennassa käytettiin maankohoamisen nopeutta suhteessa keskiveteen 7.9 mm/v (Vestøl 2006). Tällä tavoin saatiin määritetyksi mielekkäät iät sellaisille kulttuuripe-

rintökohteille, jotka ajoittaa niiden suhde menneisyyden keskivedenpintaan, esimerkiksi veneenvetopaikat ja maarysäpaikat (*keskivesiajoitus*). Mittaukset ja lasketut ajoitukset on koottu liitteeseen 1.

Usein ajoittavana suurena on kuitenkin vedenpinnan vuotuisen korkeusvaihtelun tuottama rantavyöhyke eli korkeaveden ja matalaveden erotus kunakin ajankohtana. Sen yläosaan tai yläpuolelle oli välttämätöntä sijoittaa ne rakenteet, joiden oli tarkoitus pysyä vedenpinnan yläpuolella tunnetuissa tavanomaisissa olosuhteissa. Normaaleissa olosuhteissa ulkosaaristossa voi pitää yläveden korkeutta 1.2 metriä keskivedestä rantavoimien yläpuolella pysyvän vyöhykkeen turvallisena alarajana. Jos kunkin mitatun rakenteen korkeudesta siis vähennetään ensin 1.2 metriä, saadaan korkein mahdollinen ikä eli *rantavyöhykeajoitus* käyttökelpoiselle maalle sijoitetulle rakenteelle (Tuovinen 2001: 19–21). Valassaarilla rantavyöhykeajoitus on noin 135 vuotta nuorempi kuin keskivesiajoitus.

Ajoitusten tulkinnassa on huomioitava, että rantavyöhykeajoitukset ilmaisevat kunkin kohteen tai rakenteen korkeimman mahdollisen iän. Kulttuuriperintökohteet voivat olla ja todennäköisesti ovat rantavyöhykeajoitusta nuorempia – kuinka paljon, on selvitettävä erillisten tutkimusten perusteella kussakin tapauksessa erikseen. Usein jonkinlaista johtolankaa saa lähilukemalla kohteiden suhdetta paikallistopografiaan.

Keskivesiajoitus sen sijaan antaa kuvan kohteen todellisesta käyttöperiodista. Se soveltuu veneenvetopaikkoihin, jotka syntyivät likimain keskiveden tasolle, kun rannasta ja matalasta rantavedestä raivattiin lohkaraita, jotta veneet saisi vedetyksi maihin suojaan aallokolta. Veneenvetopaikkojen ajoittamiseen on käytetty kolmasosaa sääntöä, jonka mukaan kaksi kolmasosaa tasoitetun alan pituudesta raivattiin rantavedestä ja yksi kolmasosa keskiveden yläpuolelta (Klang *et al.* 1991: 289–290). Venettä ei siis olisi nostettu kovin pitkälle maihin, joko veneen painon takia tai sen takia, että ranta on niin suojaista, ettei korkea aallokko pääse iskeytymään siihen. Veneenvetopaikan käyttöaika ajoitetaan määrittämällä keskivesiajoitus korkeudelle, joka vastaa kahta kolmatta osaa ylimmän ja alimman tason erotuksesta. Käytännössä se on sama kuin kaksi kolmasosaa tasoitetun alan pituudesta, koska maanpinta kallistuu yleensä tasaisesti.

Keskivesiajoitus on mielekäs myös maarysäpaikoissa. Kun tiedetään, että pienikokoiselle maderysälle (Sjöberg 1925b: 57–59; Westergård 2009 b: 68–71) riitti noin metrin syvyinen rantavesi, voidaan laskea se ajankohta, jolloin maarysäpaikat ovat jääneet pois käytöstä veden keskimääräisen syvyyden madalluttua alle 1.0 metriin.

4.3. Kalastukseen liittyvät kulttuuriperintökohteet

Björkön kalastuksen organisaatio

Björkön kalastusorganisaation kivijalka oli jako kolmeen lohkoon (*skifte*). Lohkojen nimien *Galt*, *Skägg* ja *Brådd* kerrottiin palautuvan kylän ensimmäisinä asuttaneiden perheiden nimiin. Kullakin lohkolla oli nuotta, joka jakautui kahteen nuottakuntaan (*arm*), kummallakin 48 syliä (85 m) nuottaa. Kylässä oli siis kuusi nuottakuntaa. Koska Björkössä oli kuusi manttaalia ja kunkin kantatilan osuus nuotasta perustui manttaalilukuun, oikeutti 1/48 manttaalia yhteen syliin nuottaa. Kantatilojen koko ilmaistii nuotan sylien lukumääränä.

Vastaavasti kalavedet oli jaettu kuuteen kalastusalueeseen, yksi kullekin nuottakunnalle. Kalastusoikeus alueilla vuorotteli vuosittain kaikkien osakkaiden muistinvaraisesti hallitseman säännön mukaisesti siten, että kukin nuottakunta kalasti tietyllä alueella joka kuudes vuosi (Andersson 1937; Boucht 1979; Björkman 1996; Westergård 2009 c). Yksi kalastusalueista oli Valassaaret.

Björkön verkkokalastus jakautui kevät- ja syyskalastukseen. Kevätkalastus eli maakaala (*landfiske*) saarien tuntumassa silakkaverkoin, siikarysin, koukuin ja katiskoin alkoi jäidenlähden jälkeen ja siihen osallistuivat niin miehet kuin naisetkin. Syyskalastus (*höstfiske*) silakkaverkoilla oli miesten hanke. Se suuntautui uloimmille kareille ja matalikoille. Syyskalastus alkoi elokuun puolivälissä ja jatkui niin kauan kunnes syysmyrskyt ja pimeys tekivät kalastuksen merellä mahdottomaksi (Andersson 1937; Gustafsson 1958).

Björkön kalastusorganisaatio sulki ulkopuolelle kylän maattomat. Heillä oli oikeus kalastaa silakkaverkoilla uloimmilla riutoilla itse löytämillään apajilla. He saattoivat yöpyä yhteisesti omistetuissa kalasaunoissa, mutta muutoin he toimivat erillään tilallisista (Andersson 1937). Myös mateen talvikalastus maarysän avulla oli sallittu maattomille, ja sitä harjoittivat sekä maattomat että tilalliset (Westergård 2009 b: 69).

Suuri osa Björkön kalavesistä, erityisesti Valassaaret, olivat niin kaukana kylästä, että kalastuskauden aikana ei soudettu yöksi kotiin, vaan asuttiin kalasaunoissa. Yleensä saalissilakka perattiin ja suolattiin kalakareilla, mutta jos saalis oli suuri, se lähetettiin kylään yhdellä tai kahdella veneellä.

Kuljetuskäytännöt muuttuivat 1900-luvun alussa. Ensimmäinen venemoottori otettiin käyttöön jo vuonna 1908 (erään tiedon mukaan 1911), mutta moottorit yleistyivät hitaasti. Moottoriveneet tekivät joka tapauksessa mahdolliseksi kuljettaa tuoretta kalaa kylään nopeasti. Vuodesta 1907 Björkössä pyrittiin yhteisvoimin tehostamaan silakan suolausta järjestäytymällä suolaamo-osuuskunnaksi. Hankalien alkuvaiheiden jälkeen vuonna 1922 perustettu Björkö Fisksalteriandelslag m.b.t., joka sijaitsi kylän

satamassa Svedjehamnissa, saatiin toimimaan kannattavasti aina 1940-luvun alkuun asti (Westergård 2009 a). Saaliit alettiin kuljettaa kylälle suolattavaksi, ja useimmat kalasaunat jäivät tarpeettomiksi. Tosin siirtyminen suolaamisesta kalakareilla tuoreen kalan kuljettamiseen oli asteittaista, sillä kalan kuljetukset vaihtelivat suuresti kalansaaliin, veneiden, sään yms. muuttuvien tekijöiden mukaisesti.

Yksityisiä kalasaunoja käytettiin kalastuksessa 1960-luvulle asti, ja nykyään niitä käytetään pääosin vapaa-ajan asuntona ja kotitarvekalastuksessa. Vanhan luonteen sa on säilyttänyt Galtin lohkon yhteinen kalasauna Östergårds bastun (*Östergosch baston*), joka on purettu ja siirretty vähintään kaksi kertaa – 1894 ja 1978 – ja on edelleen yhteiskäytössä.

Kalakarien rakennuksia ja rakenteita etnografioissa

Tilankäyttö pienillä kalakareilla oli organisoitu. Jokaisella veneellä oli paikkansa – *länsstäd* – joihin veneet vedettiin ylös venekuntien yhteistoimin. Sverre Boucht kuvaa nuotan käsittelyä rannalla näin:

Båtarna drogs upp i länsstäden på tvårlagda av kluvna ungranar gjorda 2 till 4 meter långa, nerstenade "lännår", från vilka barken avlägsnats. Båtarna stöttades med trebenta bockar gjorda av granrot. Över båtarna placerades i höjd med främre tullarna en bår och framför den ställde sig en person, på vardera sidan av båten stod en man. Nu skakades fisken ur skötarna. När ett sköt var tömt bars det till gällarna, torkställningarna, på vilka de hängdes upp. Varje båt hade sina gällar. Avståndet mellan gällarna var samma som djupleken på skötarna. Gällarna bestod av två stolpar på omkring två meters höjd. På dem vilade stänger försedda med inslagna korta tappar av järntråd över vilka telnarna hängdes (Boucht 1979: 128).

Ainakin Långgrynnanissa on ollut puusaloista rakennettu tähystystorni, jonka seisomataso Sverre Bouchtin valokuvasta päätellen oli noin 6 m:n korkeudella maanpinnasta (Westergård & Britwin 2009: 56). Fläsketissä on edelleen pystyssä tähystystorni.

Rannasta vähän etäämpänä olivat kalasaunat. Merenkurkun saariston kalasaunat olivat hirrestä salvottuja yksihuoneisia tupia, joissa oli matala kivijalka, useimmiten ovi päädyssä, oven edessä kylmä porstua (*svale*), lautalattia, luonnonkivistä ja tiilestä muurattu avoin savujohdollinen tulisija. Yläpohjaa ei ollut, vaan tuvan yläosa oli avara ja siellä oli makuulavat isommankin joukon nukkua.

Sven Anderssonin kuvaus kalasaunan tulisijasta: *I hörnet till vänster innanför dörren står spisen. En fyrkantig, knappt en halv meter hög eldstad av gråsten uppbär tvienne tegelstensmurar, vilka på ungefär en meters höjd från eldstaden löpa samman i en på främre sidan avrundad spiskupa, som vilar på murjärnet och upptill övergår i skorstenen (Andersson*

1937: 16). Tulisijan pohjan muodostavat kuusitahokkaan muotoiset harmaakivet oli päältä kiinnitetty toisiinsa taotulla rautasiteellä.

Mateen pyynti maarysällä

Edellä viitattiin Jonas Cajanukseen, joka karttansa 1760 selitteissä kertoo, että Björkön saaristossa kalastetaan talvisin mateita rysien avulla. Marita Westergård suhtautui kriittisesti siihen, että 1700-luvulla vielä olisi käytetty maarysiä, koska niitä ei esiinny perukirjoissa vuosien 1790 ja 1860 välillä (Westergård 2009: 68). Maarysäpyynti olisi siten alkanut vasta 1800-luvun loppupuolella. Viimeistä kertaa maarysää käytettiin vuonna 1947.

H.R.A. Sjöbergin mukaan maderysiä käytettiin vielä 1925, mutta ne olivat jo jäämässä syrjään suurempien pyydysten tieltä. Maarysiä käytettiin joko yksittäin tai pareina. Yksittäinen rysä asetettiin merenpohjaan kivisen niemenkärjen tuntumaan. Jos sellaista ei ollut tarjolla, pyyntiä edeltävän syksyn aikana rakennettiin kivistä muutama metrin pituinen kivipenger tai möljä kohtisuoraan ulospäin kiviseltä rannalta. Maarysä kiinnitettiin seipäillä pohjaan penkereen vedenpuoleisen pään eteen siten, että sen nielu siipineen osoitti rantaa kohti. Rysä jännitettiin koko pituuteensa perään kiinnitetyn painokiven avulla ja laskettiin 2–6 jalan (0.6–1.8 m) syvyyteen. Toisinaan käytettiin kahta toisiinsa kiinnitettyä rysää, joiden nielut olivat vinosti rannasta pois päin. Maderysiä oli paljon ja ne olivat tuottoisia: kaksi kalastajaa saattoi yhdessä käyttää 50–60 maderysää (Sjöberg 1925b: 57–59).

Kalasaunat

Kalastukseen liittyviä raunioituneet rakennukset ja rakenteet ovat yleensä tunnistettavissa sikäli kuin ne havaitsee katajikossa. Kalasaunojen tunnistettavia tunnusmerkkejä ovat kivijalat ja erityisesti tulisijat. Esimerkiksi *Lake bast* -nimisen kalasaunan (134905) rakenne vastaa Sven Anderssonin kuvausta. Tulisijan perustaan on kiinnitetty sepän takoma tukirauta, joka on kannatellut pyöreäkupuista otsaa (kuva 1).

Kaikkiaan 12 kalasaunan jäännöstä dokumentoitiin. Lisäksi tarkastettiin 11 sellaista paikkaa, jossa Westergårdin ja Britwinin (2009) keräämän muistitiedon tai historiallisten karttojen mukaan on sijainnut kalasauna. Se, että jäännöksiä ei tavattu maastossa, johtuu todennäköisemmin peittävästä katajikosta tai paikanmäärityksen epätarkkuudesta kuin siitä, että ennakkotieto olisi erheellinen.

Kuva 1. *Lake bast*-nimisen kalasaunan romahtanut tulisija, jossa on vielä pystyssä otsaa kannattanut tukirauta (*murjärm*).

Tuorelaskatanin (Torsgrundin) harjanteella näköalapaikalla on kalasaunan jäännökset (Strahlmas bast 155861), jotka ovat perimätiedon mukaan peräisin 1700-luvulta. Se on merkillepantava seikka, sillä Strahlmasin kalasaunan rakenne poikkeaa tyyppillisestä. Kivijalassa erottuu tupa ja suuri, kamaria muistuttava porstua. Tulisija ei ole ollut tuvan nurkassa ulko-ovesta vasemmalle, kuten useimmissa kalasaunoissa, vaan keskellä kamarin vastaista seinää. Mahdollisesti tulisijana on ollut kiuas.

Jussgrundin harjanteen laella on mm. *Bettores och Döuv Jossos bastu* (155738), jäännös kalasaunasta, joka rakennettiin 1894 ja purettiin pian vuoden 1937 jälkeen. Siinä on rakennuksen kokoon nähden jykevä 1.2 m paksu kivijalka, joka on rakennettu kuorimuuritekniikalla. Syvä kuoppa kivijalan keskellä ilmaisee, että rakennuksen alla on ollut kellari. Kyseessä voi olla samantapainen jääkellari kuin Perämeren saarten kalasaunoissa esim. Selkäsarvessa (Mäkivuoti 1994).

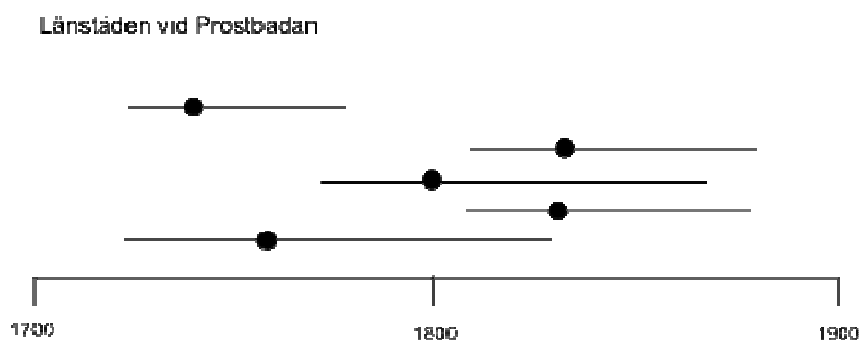
Prostbådanissa harjanteen laella erottuvat jäännökset kalasaunasta (*Pråostbådebaston* 155479), jonka rakennusvuosi 1893 on hakattu tulisijan peruskiveen. Rakennus purettiin 1950-luvulla, ja sen raunioissa on säilynyt paloja profiilihöylätystä kattolistasta, helmiponttipaneelista ja koristellusta paperitapetista. Kalasaunan kiinteä sisustus näyttäisi olleen hieno kuin arvostetun asuinhuoneen sisustus.

Prostbådan-Jussgrund

Prostbådan ja Jussgrund ovat muodostaneet kaksi muutaman hehtaarin saarta, jotka ovat sittemmin kasvaneet yhteen ja 1900-luvun aikana kuroutuneet kiinni naapurisaareen Norderstöreniin ja Björshällaniin. Saaren etelärannalla on 13 kulttuuriperintökohdetta: labyrintti, kalasaunan ja verkkotarhan jäännöksiä, veneenvetopaikka, kiviin raivattu terassi sekä tähystyspaikka.

Prostbådanin länsikärjessä oleva labyrintti, jonka halkaisija on 16 m ja joka näyttäisi kuuluvan ns. Itämeren tyyppiin (155473), on Mona Britwinin keräämien arkistotietojen mukaan rakennettu niinkin myöhään kuin 1902 tai 1903. Labyrintin lähellä on pieni kompassikiveys (i = 3204467, p = 7051303), joka Tony Britwinin kertoman mukaan on rakennettu 1970-luvulla.

Etelärannalla labyrintista itään on veneenvetopaikka (155477), johon on voitu nostaa ainakin neljä venettä ja hiukan edempänä vielä yksi vene. Raivattujen alojen keskivesiasjoitusten (liite 1) perusteella paikan käyttö olisi alkanut 1700-luvulla ja jatkunut 1800-luvulla, mutta ei enää 1900-luvulla (kuva 2).

Kuva 2. Prostbådanin veneenvetopaikkojen ylimpien ja alimpien tasojen keskivesiasjoitukset sekä kolmasosa-säännön mukaiset iät.

Entisen Jussgrundin lounaiskärjessä on kolme eri korkeuksilla olevaa terassia, jotka on raivattu louhikkoon siten, että on muodostunut kolme pienistä kivistä koostuvaa tasoitettua pintaa (155753). Ne ovat käsitykseni mukaan rantaan rakennettuja laiturirakenteita, jotka ovat helpottaneet lastausta ja purkamista veneestä. Alimman terassin keskivesiasjoitus on 1866 ± 4 , mutta todellisuudessa alin taso on todennäköisesti raivattu vuoden 1866 jälkeen, koska muussa tapauksessa terassi olisi jäänyt veden alle korkean veden aikana. Kaksi ylempää tasoa ovat vanhempia terasseja, jotka ovat jääneet pois käytöstä rannansiirtymisen takia.

Kun noustaan terasseilta 20 m moreeniharjanteen korkeimpaan kohtaan, edessä on laakea, yläpinnaltaan tasainen lohkar, joka painaa noin 250–300kg. Lohkar on tuettu kivillä siten, että sen yläpinta on vaakasuorassa. Yläpinnalle on kaiverrettu 62 cm:n pituiselle alalle merkkejä, jotka ovat luettavissa

Julström 1888

sekä niiden alapuolella oleva ruusuke. Perimätiedon mukaan lohkarin päältä on tähytetty merelle, ja siksi nimi *Kikansteden* (155499). Paikalta onkin esteetön näköala länteen ja pohjoiseen.

Norderstören

Merivartioasemaa vastapäisessä saarella Norderstörenissa on seitsemän *tomtning*-jäännöstä, kaksi kivi-uunia, kaksi nykyisiä väylän linjataulua vanhempaa linjamerkkiä, kaksi hävinneen kalasaunan paikkaa sekä kivikasa. Toinen kivi-uuneista on vain 1.60 metrin korkeudella N2000, joten se ei ole voinut olla käytössä vuonna 1820, vaan sen käyttö ajoittunee 1900-luvulle. Rantavyöhykeajoitusten perusteella Norderstörenin *tomtning*-jäännökset näyttäisivät olleen käytössä 1700- ja 1800-luvuilla.

Äbbskäret

Äbbskäretin kahdeksan *tomtning*-jäännöstä sijaitsevat maastokartan 2.5 metrin apukäyrän tuntumassa ja sen yläpuolella. Apukäyrä muodostaa Käringsundin pohjoisrannalle suojaisen sataman, josta oli yhteys länteen merelle ja ennen majakkatien sillan rakentamista (1886) yhteys itään Bysundiin. Topografia vihjaa siihen, että *tomtning*-jäännökset olisivat olleet käytössä niin kauan kuin satama oli käyttökelpoinen eli 1800-luvun loppupuolelle. Rantavyöhykeajoitusten perusteella paikan käyttö on voinut alkaa 1700-luvun alussa.

Käringskatan

Käringskatan on juomumoreeni, joka erottaa entisen Käringsundin salmen merestä. Moreenin laella on kolme ryhmää kulttuuriperintökohteita. Pohjoisimpaan kuuluu kolme kiviryököötä, joista ainakin yhteen venäläiset sotilaat maaliskuussa 1809 pystyttivät Venäjän rajaa osoittavan kyltin, sekä hävinneen kalasaunan paikka. Keskimäiseen ryhmään kuuluu kolme *tomtning*-jäännöstä, kivi-uuni, kompassikiveys sekä kaksi kivirakennetta louhikkoisella rantaterassilla. Eteläiseen ryhmään kuuluu rakennuksenjäännös, labyrintti, kaksi *tomtning*-jäännöstä sekä kaksi kivimuuria.

Keskimmäisen ryhmän *tomtning*-jäännöksistä yhdellä (156088) on tavanomaista jyrkempi kylmämuurattu nelisivuinen rakenne, mutta muutoin siinä on *tomtning*-jäännöksille ominaisia tunnusmerkkejä, mm. lämpölaajenemisvaurioita. Louhikossa on

myös kiviuni, joka muodostuu siirtolohkareesta ja kahden jyrkän maakiven seinästä. Romahtaneen onkalon ($0.7 \times 0.5 \times 0.4 \text{ m}^3$) sisällä on lämpölaajenemisvaurioita. Kymmenisen metriä kiviunista pohjoiseen erottuu kivikossa hyvin säilynyt kompassikiveys, jonka mitat ovat 5.1 m ja 4.6 m. Kiveyksessä on keskellä kivikeko ja 8–9 kiven muodostamat ilmansuuntien piirut.

Eteläisen ryhmän labyrintti on suurimmaksi osaksi turpeen alla ja todennäköisesti hyvin säilynyt (156096). Näkyvissä on viisi sisäkkäistä käytävää. Labyrintti näyttäisi olevan melko suurista kivistä ladottu, läpimitaltaan noin 8 metriä, kulkuaukko pohjoisen puolella.

Käringskatanin eteläisen ryhmän kivimuurit ovat puolikaaren muotoisia koilliseen avautuvia kylmämuureja siirtolohkareiden välissä (156095, 156109). Ne ovat todennäköisesti ns. ryssänmuureja (*ryssmur*), jotka ovat peräisin maaliskuulta 1809. Silloin venäläiset joukot yöpyivät Valassaarilla sotaretkellä Ruotsiin ja rakensivat lohkareista tilapäisiä tuulensuojia (Sjöberg 1925 a: 23–25; Karlsson 1996 c).

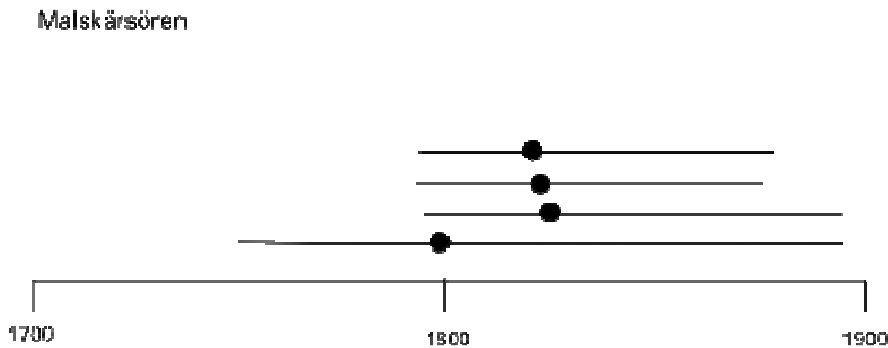
Käringskatanin *tomtning*-jäännökset näyttäisivät rantavyöhykeajoitusten (liite 1) perusteella olleen käytössä 1700- ja 1800-luvuilla. Kompassikiveyksen rantavyöhykeajointus on 1707 ± 18 ja labyrintin 1598 ± 28 . Molemmilla ajoituksilla on yleistä saaris-toarkeologista kiinnostavuutta, koska kompassikiveysten ja labyrinttien kronologiasista tiedetään vähän. Käringskatanin esimerkki tukee aiemmin esitettyä ajatusta, että *tomtning*-jäännökset, kiviunit, labyrintit ja kompassikiveykset ovat ulkosaariston sesonkikalastukselle ominaisia arkeologisia jäännöksiä, jotka usein esiintyvät yhdessä (Tuovinen 2001: 28–37).

Malskärsören

Malskärsörenin kalasauna (156277) sijaitsee saaren itäpäässä. Lohkareisessa rantaan laskeutuvassa rinteessä erottuu noin kolmen metrin tasolla merenpinnasta vaakasuora tasaiseksi raivattu terassi, jolla on suorakulmainen kivijalka louhikkoisessa maastossa saaren etelärannalla. Kivijalka on suurimmaksi osaksi rakennettu ympäristöstä otetuista kivistä lukuun ottamatta länsisivua, jossa muutama lohkottu kivi. Rakennuksen mitat ovat olleet noin $7.2 \times 5.5 \text{ m}$ ja siihen on kuulunut tupa, jossa on ollut puinen alapohja, ja maalattiainen porstua, *soale*. Kaksi porraskiveä rakennuksen länsipäädyssä osoittavat ulko-oven paikan, ja tulisija on ollut tuvassa ulko-ovesta tullessa vasemmalla puolella. Siitä on jäljellä kasa luonnonkiviä ja muutamia punatiiliä.

Kalasaunan raunion vieressä on verkkotarhan jäännös, kolme kivikasaa 8.8 m pitkässä rivissä E-W-suunnassa. Rannassa erottuu veneenvetopaikka, jossa on neljä ranta-louhikkoon raivattua tasannetta. Veneenvetopaikan keskivesiajoitukset ulottuvat

vuodesta 1751 vuoteen 1889 ja kolmasosa-ajoitukset ovat 1797, 1826, 1821 ja 1813 (liite 1, kuva 3).

Kuva 3. Malskärsörenin veneenvetopaikkojen ylimpien ja alimpien tasojen keskivesiajoitukset sekä kolmasosa-säännön mukaiset iät.

Malskärsörenin kalasauna oli Galtin lohkon (*Galt skiftet*) yhteisomistuksessa ja sen asukit vaihtuivat vuosittain. Kalasauna rakennettiin vuonna 1894, mutta muutama vuosi sen valmistumisesta se purettiin ja siirrettiin Östergårdsiin, niemelle Storskärin eteläosaan. Sataman madaltumisen takia sauna purettiin ja siirrettiin uudelleen 28.3.1978, tällä kertaa Mellangrynnaniin (Westergård & Britwin 2009: 49).

Malskärsörenissa suoritettavat vaatukset toivat esiin mielenkiintoisen ikähaarukan. Veneenvetopaikan keskivesiajoitukset osoittavat, että paikalla on säilytetty veneitä ainakin 1800-luvun alusta alkaen. Tämä viittaa siihen, että vuonna 1894 rakennettu kalasauna ei olisikaan ensimmäinen rakennus, vaan se olisi rakennettu vanhemman kalasaunan tilalle, mahdollisesti jopa samalle kivijalalle, sillä lohkaraisessa lähimaastossa ei ole juuri muita sopivan tasaisia rakennuspaikkoja kuin kalasaunan terassi. Toisaalta kalasaunan kivijalka on 2.81 metrin korkeudella ja sen rantavyöhykeajoitus on 1819 ± 8 . Mahdollista vanhinta kalasaunaa ei siten ole voitu rakentaa tähän paikkaan vielä 1700-luvulla, koska se olisi talven korkean veden aikana ollut liian lähellä vesirajaa.

Maarysäpaikat

Keskivesiajoitusten perusteella maarysäpaikat olisivat jääneet pois käytöstä melko lyhyen ajanjakson kuluessa. Jos pidetään 1.0 metriä sellaisen rantaveden keskimääräisenä vähimmäissyvyytenä, johon maarysä voitiin laskea, niin se ajankohta (*terminus ante quem*), jolloin maarysäet ovat tehdyn 8 mittauksen mukaan jääneet pois käytöstä paikan madaltumisen takia, vaihtelee vuodesta 1878 vuoteen 1906 (liite 1). Tämä sopii hyvin aiemmin mainittuun muistitietoon, jonka mukaan maarysäpyynti oli tuottoisaa 1800-luvulla, mutta se väheni ja korvautui 1930-luvulla suuremmilla pyydyksillä. Avoimeksi kysymykseksi jää kuitenkin se, milloin pyynti maary-

sällä alkoi. Maarysäpaikkojen yläpuolella olevat rinteet ovat peittyneet katajikkoon, joka voi kätkeä iäkkäämpiä jälkiä maarysien käytöstä.

Tomtning-jäännökset

Valassaarten *tomtning*-jäännökset ovat tyypillisiä ja rakenteellisesti yksinkertaisia. Niissä on pyöreä tai nelisivuinen, joskus epämääräinen pohja, joka on tasoitettu raivaamalla kiviä pois. Rakkakivikossa *tomtning*-jäännös voi toisinaan olla pelkkä louhikkoon kaivettu kuoppa, mutta useimmiten rakenteella on kylmämuuratut seinät. Siirtolohkare voi muodostaa yhden tai kaksi seinää. Useimmiten erottuu kulkuaukko, jonka suunta vaihtelee. Tavallisesti kivien pinnoissa erottuu lämpölaajenemisvaurioita, mutta rakenteellisia tulisijan jälkiä ei havaittu. Jos siirtolohkare muodostaa seinän, tulta on pidetty sen pintaa vasten. Olettaisin, että siirtolohkare on antanut tuulensuojaa ja kyennyt jonkin verran varaamaan lämpöä. *Tomtning*-jäännösten lähistöllä on toisinaan kivi-uuni.

Tomtning-jäännökset sijaitsevat ryhmissä erillään kalasaunoista. Vain Fläsketissä *tomtning*-jäännös on paikassa, jossa on ainakin 1800-luvulta alkaen ollut kalasaunoja. Muinaisen Käringsundin salmen rannalla on *tomtning*-jäännöksiä kahtena ryhmänä, Käringskatanissa ja Äbbskåretissä, jotka sijaitsevat maastokartan 2.5 metrin apukäyrän tuntumassa ja sen yläpuolella. *Tomtningien* käyttöaikana maanpinta on ollut sen verran alempana, että Käringsundista on avautunut yhteys sekä merelle länteen päin että itään Bysundiin, mutta Käringsund on kuitenkin ollut niin sulkeutunut, että se on tarjonnut suojaisan sataman. Tämä tilanne vallitsi 1800-luvun loppupuolelle asti. Yhteys itään sulkeutui viimeistään vuonna 1886, kun majakkatien silta rakennettiin, ja Käringsundin suu oli tuolloin jo madaltunut. Rantavyöhykeajoitusten perusteella *tomtning*-paikkojen käyttö on voinut alkaa 1700-luvun alussa.

Tomtning-jäännösten korkeudet jakautuvat 2.05 m:n ja 5.75 m:n välille ja vastaavat rantavyöhykeajoitukset jakautuvat 400 vuoden ajalle, vuosien 1904 ± 1 ja 1489 ± 37 välille. Jos ja kun *tomtning*-paikkoja on käytetty 1900-luvun vaihteeseen tai 1800-luvun loppupuolelle asti, on merkillepantavaa, että niitä ei mainita tuntemissani etnografioissa. H.R.A. Sjöberg kuvailee 1800-luvun venetyyppejä, mutta ei mainitse mitään kalastajien yksinkertaisesta yöpymisestä rannoilla. Muistitiedon yhteys noihin kalastajiin oli ehkä katkennut, toisin kuin esimerkiksi Turunmaan ja Ahvenanmaan saaristoissa.

Tomtning-jäännökset edustavat ilmeisesti piiloon jäävää kalastajien ryhmää, Christer Westerdahlin termin subhistoriallista ryhmää (Westerdahl 2005: 259). Yhdistäisin ne siihen tilattomien silakankalastajien ryhmään, joka syntyi 1700-luvun lopulta alkaen, kun alettiin muodostaa torppia ja syntyi maaseudun maattomien sosiaaliluokka. Maattomien kalastajien olettaisi tulleen Björköstä, mutta koska silakan pauhakalastus avomerien tuntumassa oli kaikille sallittua, silakkanomadeja (termi Nils Storån: Stora

2003) saattoi vierailta muista kylistä ja pitäjistäkin. Joka tapauksessa heillä oli ilmeisesti vakiintunut oikeus käyttää tiettyjä paikkoja Norderstörenissä, Äbbskåretissä ja Storskärissä kalastuskauden aikaiseen asumiseen.

Maattomien kalastajien toimet ulkosaarilla ovat myös voineet olla jättämättä mitään merkkejä maastoon, sillä maattomien kalastajien (*lösfolk*) on kerrottu valmistaneen ruokansa ja nukkuneen yönsä veneissä (Gustafsson 1958: 80).

Yhteenveto

Valassaarten inventoinnissa dokumentoitujen arkeologisten kulttuuriperintökohteiden perusteella voi todeta, että

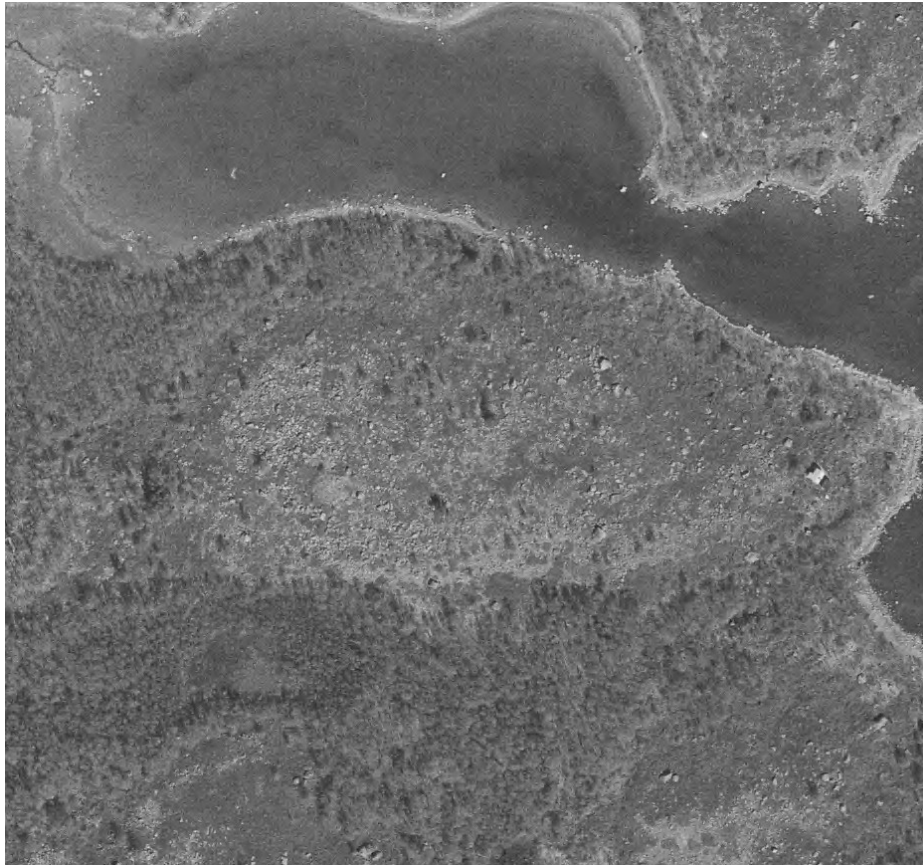
- (1) Kalastukseen liittyviä kulttuuriperintökohteita on Valassaarilla varmuudella 1700-luvulta alkaen; sitä varhaisemmat iät ovat mahdollisia mutta eivät erotu joukosta ilman lisätutkimuksia.
- (2) Kalasaunoissa näyttää olleen rakenteellista vaihtelua.
- (3) Veneenvetopaikat ovat ehkä pitkäaikaisempia kuin kalasaunat ja saattavat indikoida varhaisempaa kalakarien käyttöä (kalasaunoja mainitaan usein puretun rakennusmateriaaliksi tai, kuten Malskärsörenissa, siirretyn).
- (4) Jussgrundin terassi ja tähystyspaikka ovat merkityksellisiä kulttuuriperintökohteita, jonka kaltaisia ei mahdollisesti ole dokumentoitu aikaisemmin.
- (5) *Tomtning*-jäännösten taustalla on todennäköisesti maattomien kalastajien pauhakaalastus ja vakiintunut oikeus käyttää tiettyjä saaria kalastusesongin aikaiseen asumiseen.
- (6) *Tomtning*-jäännökset, kivi-uunit, labyrintit ja kompassikiveykset ovat ulkosaariston sesonkikalastukselle ominaisia arkeologisia jäännöksiä, jotka usein esiintyvät yhdessä.
- (7) Löydetyt maarysäpaikat heijastavat sekä tilallisten että maattomien intensiivistä maaomaisuutta 1800-luvun puolivälistä noin vuoteen 1930.
- (8) Labyrintin rantavyöhykeajoitus noin vuoteen 1600 ja kompassikiveyksen rantavyöhykeajoitus noin vuoteen 1700 ovat merkityksellisiä yksittäisiä ajoituksia.

4.4. Merenkulkuun liittyvät kulttuuriperintökohteet

Kummelskåretin pooki

Valassaarten korkeimmalla kohdalla Kummelskåretissä on jäännökset pookista eli tunnusmajakasta, josta käytettiin nimeä *Anselm*. Siitä on jäljellä suuri pyöreä kivi-röykkiö pyörityneistä kivistä ja lohkarista, läpimitta 16 m ja korkeus 3 m (156216). Röykkiön keskellä on puisen sydänpilarin jäännökset. Röykkiön kivimassan alle on kiinnitetty ankkuriraudat, joihin oli kiinnitetty vaijerit sydänpilarin tueksi.

Kummelskäretin torni rakennettiin 1823, 1824 tai 1825 kivikummelin päälle. Britwinin mukaan laudoitettu torni oli pyramidin muotoinen, mutta hänen julkaisemassaan valokuvassa vuodelta 1904 torni näyttää pikemminkin kartion muotoiselta. Röykkiön pyöreys viittaa myös kartion muotoon. Tullilaitos purki pookin vuonna 1922, mikä herätti kalastajien vastalauseita, sillä he käyttivät pookia apajien paikanmääritykseen (Britwin 1996: 93; Rajander 2007).

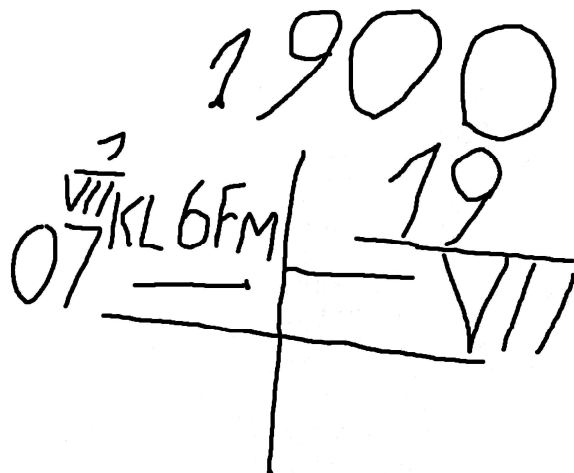
Kuva 4. Kummelskäretin pooki on Valassaarten ainoa arkeologinen kulttuuriperintökohde, joka näkyy selvästi ilmakuvassa: pyöreä kiviroykkiö moreenin laella.

1830-luvulla pystytetyn pookin edeltäjästä on säilynyt tieto brittiläisen geologin Edward Daniel Clarken matkakertomuksessa vuodelta 1799. Hän matkusti björköläisten talonpoikien veneessä Pohjanlahden yli ja kirjoitti matkasta muistiin, että *vi nådde öarna Malskär och Valsörarna och passerade dem med god vind. På en av dem finns en båk* (Clarke 1996: 49, Henrika Ringbomin ruotsinnos; Clarke 2000: 92).

Garpörsvattnetin vedenkorkeusmerkki

Luotsilaitos hakkautti kesällä 1900 kaikkiaan 92 rannikkopaikkakunnalle meriveden korkeusmerkit, joiden avulla oli määrä mitata maankohoamista. Yksi näistä merkeistä on nähtävissä Garpörsvattnetin lahdessa. Rantavedessä muutaman metrin päässä rannasta on siirtolohkare, jonka pystysuoralle SE-pinnalle on kaiverrettu tasavarti-

nen ristimäinen kuvio (156226). Kuviossa on kolme vaakasuoraa janaa sekä kirjaimia ja numeroita. Alue, jolle merkit tehty, on noin 1.4 m leveä ja 0.8 m korkea. Ylinnä merkkien ryhmässä on selvästi luettava vuosiluku "1900". Sen alapuolella on hakattu merkki "7" ja mahdollisesti j:llä alkava sana tai lyhenne sekä selvästi luettavat merkit "KL6FM". Vaakasuorat janat ovat vedentason merkkejä. Pisimmän vaakasuoran janan vasemmalla puolella on numero "07". Janan korkeus vedenpinnasta on 0.93 m HMW2012. Keskivedenkorkeus vuonna 1900 oli 0.89 m \pm 0.01 m MW2012. Lohkareeseen kaiverrettu jana on siis ilmeisesti tehty vedenkorkeuden ollessa -4 cm.

Kuva 5. Vedenkorkeusmerkin tekstit piirrettynä valokuvan päälle. Piirt. Tapani Tuovinen.

Ylinnä oleva luku tarkoittaa piirtokirjoituksen tekovuotta 1900. Seuraa päivämäärä "7/VII" (7. heinäkuuta). Merkit "KL6FM" tarkoittanevat samaa kuin "kl. 6 f. m.", 'kello kuusi aamupäivällä'. Lisäksi päivämäärä "19/VII" (19. heinäkuuta) sekä luku 07. Mahdollisesti vedentaso on mitattu 7.7.–19.7.1900 välinen aika kello kuusi aamulla ja vedentaso osoittava jana vastaa mittausten keskiarvoa.

Rakennuskuoppa, majakkatie ja lastauslaituri

Valassaarten majakka piti alun perin rakentaa Äbbskäretiin. Majakan perustuksia varten oli ehditty syksyllä 1885 kaivaa moreeniin kuoppa (155876), kun kävi ilmi, että kallionpinta on liian syvällä. Majakka päätettiin pystyttää Storskäriin. Rakennustarvikkeiden siirtoa varten rakennettiin tie Äbbskäretistä Storskäriin. Koska saaria tuolloin vielä erotti matala salmi, tarvittiin myös pengerrystä ja silta (156153). Kivisilta ja 59 m pitkä pengerrys ovat nyt kuivalla maalla.

Storskärin rakennustyömaata varten rakennettiin myös lastauslaituri, joka nyt on Gravenin merenlahden pohjukassa miltei kuivalla maalla (156248). Neljän kiviarkun ja kannen muodostaman 26 m pitkän laiturin hirsirakenteista suurin osa on lahonnut, ainoastaan merenpuoleisessa päädyssä on vielä jonkin verran hirsyä jäljellä.

4.5. Venäläiset sotilaat maaliskuussa 1809

Suomen sodan toinen vuosi alkoi Venäjän joukkojen hyökkäyksellä Ruotsiin kolmesta suunnasta. Yksi hyökkäyskiiloista suuntautui Merenkurkun yli Uumajaan. Kenraali Barclay de Tollyn johtama 3000 sotilaan joukko lähti aamulla 19.3.1809 Björköstä jään yli kävellen kohti Ruotsin rannikkoa. Hevosten puutteen takia lähtö viivästyi ja joukot jäivät yöksi Valassaarille. Sotilaat olivat vailla teltoja, eikä puuttomilla saarilla ollut juuri mahdollisuuksia tehdä tulta. Muutamat sotilaat ottivat haltuunsa kalasauvoja, mutta niissä oli tilaa vain harvoille. Toiset hakivat suojaa maastosta ja rakensivat kivistä tilapäisiä tuulensuojia. Useita sotilaita kuoli kylmyyteen ja uupumukseen. Joukkojen vaikeudet jatkuivat seuraavana päivänä Merenkurkun ylityksen aikana. Talvimyrskyt olivat kasanneet sotilaiden tielle röykkiöittäin ahtojaitä, jotka tekivät ihmisten ja kuormien etenemisen vaikeaksi.

Pidettyään jonkin aikaa Uumajaa hallussaan venäläiset joukot saivat vetäytymiskäskyn ja marssivat takaisin Suomen puolelle 28.3.1809, tälläkin kertaa Valassaarten kautta ja vaikeissa olosuhteissa. Myös tuolloin yöpyminen Valassaarilla koitui monen kohtaloksi. Kaikkiaan Valassaarilla menehtyi noin 400 miestä (Karlsson 1996 c).

H.R.A. Sjöberg tulkitsi Käringskatanissa näkemänsä rakenteet venäläisten sotilaiden rakentamiksi. Hän käytti (kaiketi kansanomaisista) nimitystä *ryssmur* erilaisista kylmämuuratuista kivrakenteista, joiden voi ajatella tarjonneen tuulensuojaa talviyönä. Sjöbergin mukaan ryssänmuureja oli löydetty 24. Niiden koko ja muoto vaihteli: osa oli pyöreitä, toiset soikeita tai suorakulmaisia. Useimmissa oli kapea aukko tavallisesti pohjoiseen päin. Muuri oli tavallisesti korkein etelän puolella. Muurien korkeus sisäpuolella oli 0.5–1.5 m. Muurien suojaama ala kivikossa oli sen kokoinen, että 4–20 henkeä olisi voinut maata yhteen painautuneina muurin takana. Suurimman pyöreän muurin halkaisija oli 3 1/2 vanhaa syliä (6.23 m). Sjöbergin mukaan yksi muureista oli erityisen huolellisesti rakennettu ja tilava, joten se olisi hänen mukaansa kuulunut päällystölle (Sjöberg 1925 a: 23–25).

Sjöbergin kuvaukseen verrattuna Käringskatanissa on yllättävän vähän säilyneitä jäännöksiä. On toki mahdollista, että jäännöksiä on tuhoutunut tai peittynyt katajikkoon. Toinen mahdollinen selitys sisältyy Sjöbergin kuvaukseen, joka sopii itse asiassa paremmin *tomtning*-jäännöksiin kuin yksinkertaisiin tuulensuojiiin. Uskoisin, että osa Sjöbergin ryssänmuureiksi luokittelemista jäännöksistä dokumentoitiin inventoinnissa 2012 *tomtning*-jäännöksinä. Sjöberg ei selvästi tuntenut *tomtning*-jäännöksiä (vrt. Sjöberg 1925 a: 28–29), eikä niihin Suomessa vielä 1920-luvulla ammattiarkeologienkaan parissa ollut kiinnitetty huomiota.

Ymmärtäisin siis Käringskatanin kompleksiksi, jossa venäläisten sotilaiden rakentamat tuulensuojat (kuten 156109) sijaitsevat samassa paikassa kuin sesonkikalastajien jättämät samanaikaiset rakenteet. Kyse on puhtaasta sattumasta, koska venäläisten ei

ollut alun perin tarkoitus yöpyä paikalla, vaan he joutuivat kuljetusongelmien takia odottamaan.

4.6. Merenkurkun talviliikenteen lyhyt kukoistuskausi

1800-luvun lopussa voin vientikauppa Brittein saarille kukoisti jonkin aikaa. Vilkkaimmat vientisatamat olivat Hanko ja Vaasa. Vuoden 1893 jäätalvi pakotti sulkemaan Hangon sataman 68 päiväksi, ja voin vientiyritykset päättivät järjestää kuljetukset Vaasasta jään yli Uumajaan ja sieltä edelleen Trondheimiin ja laivalla Englantiin. Valassaaria käytettiin Merenkurkun talviliikenteessä vientituotteiden ja henkilöliikenteen välipysähdyspaikkana. Koska siellä ei ollut tarpeellisia majoitustiloja, maatilahallitus pystytti vuonna 1894 saarelle 30 miehen parakin ja yhtä monen hevosen tallin.

Merenkurkun talviliikenne jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi, sillä ankaria jäätalvia ei enää seurannut, ja entisestä parannetut jäänmurtajat kykenivät pitämään Hangon sataman auki talvisin (Karlsson 1996 b; Bonns 2009). Talli ja parakki purettiin ja niiden puutavara käytettiin 1920-luvun alussa mm. Svedjehamnin jääkellarin rakentamiseen.

Lehtomaisessa koivikossa majakan lähellä erottuu parakin jäännös. Se on suorakulmainen rakennuksen kivijalka lohkottua luonnonkiveä, 7.9 m kanttiinsa (156249). Hevostallin kivijalka (156250) on 25 metrin pituinen.

4.7. Mitä ei löydetty

Inventoinnissa löydettiin neljä kiviuunia, jotka poikkeavat ns. ryssänuuneista. Kivi-uunit sijaitsevat *tomtning*-jäännösten yhteydessä ja ne ovat pienempiä kuin klassiset ryssänuunit. Käringskatanissa on kiviuuni venäläisten sotilaiden leirialueella, mutta sekin sijaitsee kalastukseen liittyvien kulttuuriperintökohteiden yhteydessä. Valassaarten kiviuunit ovat siten paikallisia toisin kuin Björkön kiviuunit, joiden Marita Westergård on vakuuttavasti osoittanut olleen venäläisen saaristolaiivaston leivinuuneja Suuren Pohjan Sodan 1700–1721 aikana (Westergård 1996).

4.8. Valassaarten arkeologisten kulttuuriperintökohteiden hoito ja käyttö

Tämänhetkisen aineiston perusteella Valassaarilla erottuu ainakin kolme arvokasta arkeologisten kulttuuriperintökohteiden kokonaisuutta:

- (1) Malskärsören: hyvin säilynyt, maisemallisesti edustava ja helposti saavutettava esimerkki käytöstä pois jääneestä kalasaunasta ja kalasaunaan liittyvistä rakenteista
- (2) Prostbådan: kalakari, jossa on monenlaisia kulttuuriperintökohteita 1700-luvulta alkaen

(3) Käringskatan: ryhmä edustavia kulttuuriperintökohteita, joka liittyy *tomtningeja* käyttäneisiin kalastajiin 1700-1800-luvuilla

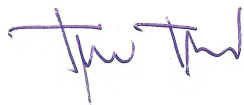
Valassaarten arkeologiset kulttuuriperintökohteet ovat säilyneet hyvin koskemattomina. Yhtäältä maaston louhikkoisuus on omiaan sitomaan kivet liikkumattomiksi paikoilleen. Toisaalta maastossa on ollut hyvin vähän kulkijoita sen jälkeen kun mairinnousua ja maastossa liikkumista rajoitettiin vuonna 1948.

Arkeologisten kulttuuriperintökohteiden kannalta merkittävimmät maisemanmuutokset ovat rannansiirtyminen ja maaston umpeen kasvaminen. Tiheän katajakasvuston synty leppävyöhykkeen yläpuolelle tekee vaikeaksi havaita rakenteita rantavyöhykkeen yläosassa. Sellaisia saattavat olla mahdolliset iäkkäät maarysäpaikat, jotka ovat rannansiirtymisessä joutuneet kuivalle maalle. Katajikon raivaaminen Käringsundin ja Bysundin rannoilla saattaisi tuoda esiin uusia kulttuuriperintökohteita ja avata myös *tomtning*-jäännösten maisemaa.

Opastuskohteina mahdollisia ovat lähinnä sellaiset kohteet, joilla vierailu ei riko luonnonsuojelualueen määräyksiä. Sellaisia ovat Tuorelaskatanin kohteet, jotka sijaitsevat venesataman tuntumassa. Äbbskäretin *tomtning*-jäännökset ovat sikäli potentiaalisia opastuskohteita, että ne sijaitsevat luontopolun tuntumassa. Kummelskäret ja Käringskatan sijaitsevat luontopolun lähellä, mutta kuitenkin rajoitusalueella ja hankalasti kuljettavassa maastossa.

Allekirjoitus

Turussa, 12. maaliskuuta 2013

Lähteet

Arkistot

Museovirasto, Helsinki

Miettinen, M. 1994: Björkö. Tarkastuskertomus.

Kirjallisuus

Andersson, S. 1937: Fiskarliv i svenska Österbotten. – Budkavlen 16: 14–32.

Björkman, A. 1996: Skägg, Brådd, Galt de första inbyggarna. Karlsson, S. (toim.) 1996a: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken: 168–171. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.

Bonns, B. 2007: Kvarkens historia. – Kvarkenrådet – Kvarkenmiljö, Vasa. 88 s.

Bonns, B. 2009: Det röda strecket. – Västerbotten 1(2009): 49–62.

Boucht, S. 1979: Några Björkö-minnen i ord och bild. – Österbottnisk årsbok 1979: 111–150.

Britwin, M. 1996: Fyrbåkar och fyrar. Karlsson, S. (toim.) 1996: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken: 93–98. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.

Clarke, E.D. 1996: Björkö år 1799. Översättning: Henrika Ringbom. Karlsson, S. (toim.) 1996: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken: 47–49. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.

Clarke, E.D. 2000: Napapiirin takaa alas Pohjanmaalle 1799: Edward Daniel Clarken matkat Lapissa ja Pohjanmaalla syyskesällä 1799. Suom. Jorma Ojala. Lahti: IdeaNova. 250 s.

Dahlström, K. (toim.) 2009: Arvet havet oss skänkte. Björkö – en värld i Kvarken II. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 278 s.

Ekman, M. 2001: Computation of historical shore levels in Fennoscandia due to post-glacial rebound. Small Publications in Historical Geophysics No 8. – Summer Institute for historical geophysics, Åland. 14 s.

Gustafsson, E. 1958: Strömmingsfisket och livet i fiskelägena för 50 år sedan. – Brages årsskrift 43-52: 73–83.

- Hildén, O. & Hurme, T. & Taxell, C.G. 1979: Häckfågelstudier och sträckobservationer på Valsörarna. – Österbotten 35: 5–119.
- Karlsson, S. (toim.) 1996 a: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.
- Karlsson, S. 1996 b: Smörtransporten över isen. Karlsson, S. (toim.) 1996: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken: 63–64. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.
- Karlsson, S. 1996 c: Tåget över Kvarken. Karlsson, S. (toim.) 1996: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarken: 50–59. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.
- Klang, L. & Lindström, I. & Norman, P. & Olofsson, L. & Westerberg, J.O. 1991: Fornlämningar i skärgård – några resultat av riksantikvarieämbetets arkeologiska dokumentation i övre Norrland 1988 och i Norrbottens skärgård 1984–89. Arkeologi i Sverige, Ny följd 1: 247–308. – Riksantikvarieämbetet, Stockholm. 494 s.
- Mäkivuoti, M. 1994: Perämeren kansallispuiston kiinteät muinaisjännökset. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisu A 23. – Vantaa, Metsähallitus. 38 s.
- Nikkilä, E. 1937: Eräs merikarvialainen kalasauna. – Suomen Museo 44: 108–112.
- Norman, P. 1995: Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar. Fornlämningar i Sverige 3. – Riksantikvarieämbetet, Stockholm. 112 s.
- Olofsson, L. & Lindström, I. 1990: Fiskelägen och tomtningar i västra Bottenvikens skärgård. Uppsats för C1 i arkeologi särskilt nordeuropeisk Ht 1990. – Umeå Universitet, Umeå. 124 s.
- Rajander, J. 2007: Valsörarna – ett stenigt fågelparadis i Kvarken. – Skärgård 30(2): 35–46.
- Sjöberg, H.R.A. 1925a: Livet bland Kvarkens söner och döttrar. I, Sägen och sed. Brahes sektion för folklivsforskning, Folkliv och saga II. – A.-B. Frams Förlag, Vasa. 163 s.
- Sjöberg, H.R.A. 1925b: Livet bland Kvarkens söner och döttrar. II, Havets, skärens och hemmens arbeten. Brahes sektion för folklivsforskning, Folkliv och saga III. – A.-B. Frams Förlag, Vasa. 163 s.
- Smeds, H. 1935: Malaxbygden: bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svenskbygd: en studie i människans och näringslivets geografi. – Helsingfors universitet, Helsingfors. 453 s.

- Stén, U.V. 1958: Fiskeplatser och fiskelägen i Björkö. – Brages årsskrift 43-52 (1948-1957): 85–100.
- Storå, N. 2003: Fiskets Åland och fiskarkulturen. Skrifter utgivna av Ålands kulturstiftelse 16. – Ålands kulturstiftelse, Mariehamn. 346 s.
- Talve, I. 1960: Bastu och torkhus i Nordeuropa. – Nordiska museets handlingar 53. Nordiska museet, Stockholm. 544 s.
- Tikkanen, T. 1973: Satakunnan rannikon kalasaunoista ja kalastuskämpistä. – Kotiseutu 3–4: 80–88.
- Tuomi-Nikula, O. 1982: Keskipohjalaisen kalastajan vuosi: Keski-Pohjanmaan suomenkielisen rannikon ammattimaisen kalastuksen ja hylkeenpyynnin muuttuminen 1800- ja 1900-luvulla. Kansatieteellinen arkisto 32. – Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki. 392 s.
- Tuovinen, T. 2001: Ulkosaariston arkeologiaa. Saaristomeren kansallispuiston yhteistoiminta-alueen inventointi 1994–1997. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja A 122. (2. p.). – Metsähallitus, Vantaa. 113 s.
- Vestøl, O. 2006: Determination of postglacial land uplift in Fennoscandia from leveling, tide-gauges and continuous GPS stations using least squares collocation. – Journal of Geodesy 80(5): 248–258. doi 10.1007/s00190-006-0063-7.
- Westerdahl, C. 2005: Ett försök till definition av maritim kultur och kustkultur. Westerlund, K. (toim.). 2005: Maritimhistorisk konferens Bottnisk kontakt XII, Forum Marinum i Åbo 6–8 februari 2004: 241–267. Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi Nr 27. Åbo Akademi, Åbo. 276 s.
- Westergård, M. 1996: Ryssugnarerna. Karlsson, S. (toim.) 1996: I förbund med havet. Björkö – en värld i Kvarnen: 43–46. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 256 s.
- Westergård, M. 2009 a: Andelslag bildas kring fisksalteri. – Dahlström, Karin (toim.) 2009: Arvet havet oss skänkte. Björkö – en värld i Kvarnen II: 14–18. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 278 s.
- Westergård, M. 2009 b: Fiskemetoder. – Dahlström, Karin (toim.) 2009: Arvet havet oss skänkte. Björkö – en värld i Kvarnen II: 61–90. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 278 s.
- Westergård, M. 2009 c: Havets silver Björkö's rikedom. – Dahlström, Karin (toim.) 2009: Arvet havet oss skänkte. Björkö – en värld i Kvarnen II: 9–13. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 278 s.

Westergård, M. & Britwin, M. 2009: Fiskebastur i Björkö skärgård. – Dahlström, Karin (toim.) 2009: Arvet havet oss skänkte. Björkö – en värld i Kvarken II: 36–60. – Björkö hembygdsforskare, Vasa. 278 s.

Julkaisemattomat

Kellari, S. 2012: Stenig, karg och okonstlad - Kivinen, karu ja koruton. Fiskelägen i Kvarkens skärgård - byggnadsarv och bevarande. Merenkurkun kalastuspaikat – rakennusperinnön hoito. – Metsähallitus. Oulun yliopiston arkkitehtuurin osasto 05.11.2012. 119 s.